

Političko mišljenje Frankfurtske škole

UDK 32.01 + 32/1 + 321.01 + 32:316

Politička misao Maxa Horkheimera poslije 1945. o kontinuitetu »racket-teorije«

MICHAEL TH. GREVEN

Sažetak

»Racket-teorija«, sadrži elemente opće teorije politike koja nije ograničena na neku određenu fazu kapitalističkog razvoja. Istodobno autor želi pokazati da Max Horkheimer u svojim političkim refleksijama političku stvarnost najrazličitijih društava interpretira sa stajališta te teorije. U nastavku autor upućuje na sličnost s drugim teorijama, što se može shvatiti kao upućivanje na empirijsku temeljitost. U posljednjem dijelu prikazano je kako analiza društva koja polazi od »racket-teorije« utječe na vrednovanje parlamentarne demokracije i sustava vladanja koji je s njom u vezi.

Na temelju nepregledne sekundarne literature o kritičkoj teoriji tzv. 'frankfurtske škole' suvišno je ustvrditi dobro poznatu činjenicu da »politika« u njezinim okvirima ima značenje zanata. Tako, primjerice, tvrdi Furio Cerutti: »Ne iznenađuje osobito neprihvatanje političke sociologije, koja tada još nije bila potpuno razvijena, već nestanak svakog razmišljanja o državno-pravnoj problematici. Drugim riječima: oblicima politike poklanja se malo pažnje u teoriji koju zanima vlastiti sadržaj, utemeljen na ekonomiji, te kulturni prijenos i premještanje tog sadržaja. Privreda i društvo proždiru politiku kao da pravila igre u instituciji nemaju utjecaj na tok same igre« (1986:254).

Premda je u ovom citatu riječ o »oblicima politike«, time još uvijek nije određen jedini moguć predmet s cjelokupnog područja politike kojim bi se trebala baviti kritička teorija suvremenog društva. Teorija politike ne bi bila isto što i politička teorija ili, štoviše, politička filozofija. Ovdje se ne treba upuštati u daljnja razmišljanja o uzrocima tog zanata. Razmišljanja koja nalazimo u sekundarnoj literaturi i raznovrsna tumačenja sežu od predbacivanja oportunitizma (G. Petrović 1986:15) do tvrdnje o teorijski imanentnoj neminovnosti »negativne dijalektike« da bude bez prakse, što navodno proizlazi iz »dijalektike prosvjetiteljstva« (J. Habermas 1981:500 sv. 1). Jasno je da se takvi sudovi i tvrdnje temelje na uvijek (različitom) modelu teorije politike, političke teorije ili političke filozofije, ostvarenje kojega se ne nalazi u tekstovima kritičke teorije.

Iring Fetscher je prije stanovitog vremena iznio »Skicu političkih refleksija u egzilu« Maxa Horkheimera (1986:298 i d.), koja za razliku od spomenutih osuda postavlja drugačija težišta. Fetscher naziva svoj prilog temi »Ambivalentnost li-

beralističkog 'nasljedā' sa stajališta Maxa Horkheimera« »skicom« s određenom namjerom; pretpostavljam da razlog takvu upućivanja nije svojevrsna privremenost ili nedorečenost njegova priloga koji obiluje izvorima, analizama i dokazima, već da razlog treba tražiti u samoj prirodi analiziranih tekstova i materijala. To što Fetscher naziva »političkim refleksijama« s jedne je strane materijal bogat teorijskim objašnjenjima, ad hoc hipotezama, empirijskim primjedbama i sudovima, što ih Horkheimer u razdoblju koje Fetscher istražuje do sredine četrdesetih godina i uglavnom prije nastanka *Dijalektike prosvjetiteljstva* nije, međutim, sustavno oblikovao u tekst koji bi se po svojim zahtjevima približio jednom od navedenih oblika bavljenja politikom. To zacijelo ne znači bavljenje kritičke teorije drugim predmetima i problematikom. Ako zanemarimo rane članke Horkheimera u *Časopisu* do, otprilike, 1937. ili njegov kvalifikacijski akademski rad, preostale radove kritičke teorije, na kojima se uglavnom temelji njezin glas kao samostalne teorije suvremenog doba, ne možemo smatrati, prema dosadašnjim znanstvenim i školskim mjerilima, sustavnim prikazima i analizama. Gotovo u svakom sadržajnom problemskom krugu ili odnosu prema predmetu »teorija« kritičke teorije otvara se uglavnom tek naknadnom rekonstrukcijom, što nalazimo u različitim vrstama tekstova u različito vrijeme — često kod različitih autora — te ne bez neminovnih proturječnosti, nepotpunosti i nejasnoća. Smatram da je Fetscher vrlo uspješno obavio naknadnu rekonstrukciju radova Maxa Horkheimera do, otprilike, 1945, te je pritom naišao na značajne momente teorije politike, na uopćeno objašnjenje i analizu političkih problema u povijesnom kontekstu, u čijem je središtu vrlo ambivalentno povijesno vrednovanje liberalizma, kao i »teorija 'racket' — društva« (Fetscher 1986:311), koju je Horkheimer u raspravama užeg kruga Instituta razvio četrdesetih godina.

Ovdje namjeravam pokazati da »racket-teorija«, s jedne strane, sadrži elemente opće teorije politike koja nije ograničena na neku određenu fazu kapitalističkog razvoja te, s druge strane, da Max Horkheimer u svojim političkim refleksijama, do kraja svog života, političku stvarnost najrazličitijih društava interpretira sa stajališta te teorije. Njegovi iskazi o demokraciji, birokraciji, konvergentnosti sistema i drugim problemima sadašnjosti dobivaju svoju specifičnu vrijednost tek u svjetlu »racket-teorije«. Ta teorija »racket-društva« predstavlja u refleksijama Maxa Horkheimera do kraja njegova života sadržajnu komponentu koncepcije znanosti o zbilji, koja je utemeljena na programu »materijalističke društvene znanosti« i koja, dakako, svoje stvarno značenje dobiva tek u kontekstu prezentacije s problemima filozofije. U protokolu pod naslovom »Politički stoicizam kritičke teorije« od 7. listopada 1946. Max Horkheimer »predlaže da se započne s istraživanjem dijalektike u svrhu objašnjavanja sadašnje politike, osobito da se objasni konflikt koji se nazire između Rusije i demokracija kao ishodište od kojega se ide ka kritici političke ekonomije sadašnjosti i, konačno, do stvarnih pitanja filozofije. Odlučujući problem sastoji se«, nastavlja Horkheimer, »u prijelazu s političkih na logička i metafizička pitanja. Taj prijelaz ne može se shvatiti kao prijelaz na višu razinu apstrakcije. Cilj je, štoviše, konkretno ustanoviti trenutak jedinstva politike i filozofije. Mi taj trenutak vidimo u zadržavanju radikalnih impulsa marksizma i, zapravo, cijelog prosvjetiteljstva — jer spašavanje prosvjetiteljstva naš je cilj — a da pritom ne dode do identifikacije ovih intencija s nekom empirijski egzistirajućom partijom ili grupom. Riječ je, na određeni način, o materijalizmu

koji se odriče predrasude da je bilo koji trenutak materijalne stvarnosti ono neposredno pozitivno. Paradoksalnost, dijalektička tajna stvarne politike sastoji se u izboru kritičkog gledišta koje samo sebe ne opredmećuje kao pozitivno gledište.« (Horkheimer 1946:597 i d., sv.12).

Ono što se ovdje nameće kao »tajna stvarne politike«, a vodi ka programu kritike, samo nameće, dakako, problem obrazloženja političkog reda ili stanovite prakse koja vodi ka takvu dobrom redu. Horkheimeru ne nedostaje uvid u tako nastali problem na ovome, a ni na drugim mjestima; ne može se, međutim, izložena argumentacija u odnosu na taj problem ni u kojem slučaju prihvatiti kao zadovoljavajuće teorijsko rješenje, već se može respektirati kao »stav« koji se doimlje svojom životnom poviješću te koji sadrži stanoviti uporni »ipak«. Horkheimer nastavlja na istom mjestu: »Opasnost našeg pokušaja jest na liniji stoicizma. Povlačenjem s političkog ili političko-filozofskog gledišta na gledište refleksije koja se odupire djelovanju nastaje trenutak rezignacije samom bitku (postojećem); takva je i sama rezignacija u opasnosti da dade pravo postojećemu i da svijet prepusti silama. Važno je da dijalektička filozofija razjasni i prikaže istodobno ograničenost i neistinitost stoicističkog gledišta kojemu danas potpuno odgovara egzistencijalna filozofija, a da pritom ne zapadne u pozitivnost apsolutnoga. S obzirom na činjenicu da ne postoji istina, ovaj će utjecaj ostati donekle čisto teorijskim. To znači, drugim riječima, da je u današnjoj povijesnoj situaciji spas u mišljenju i da je politika sadržana u mišljenju, da smo svjesno bačeni na stoičko gledište i da ne trebamo reći egzistencijalistima da su oni stoici, već da ćemo sami vikati mi smo stoici, s obzirom da ne postoji partija.« (1946:597 i d., sv. 12)

Tražimo li u tekstovima Maxa Horkheimera sadržaje »radikalnih impulsa marksizma i, zapravo, cjelokupnog prosvjetiteljstva«, kojih se potrebno pridržavati, nailazimo na pojmovni par »materijalizam-sreća«. Heinz Maus, asistent Maxa Horkheimera u ranim pedesetim godinama, koji je sadržajno bio vrlo povezan s njim, tumači tu vezu nedugo nakon drugoga svjetskog rata, uz izrazito odobravanje Maxa Horkheimera, na slijedeći način: »Materijalistima nije stalo do apsolutnog razuma ni do apsolutne istine, već do sreće — čak i u njezinu omrznutom liku užitka — i ne toliko jako do takozvane unutarnje sreće, koja se prečesto zadovoljava vanjskom bijedom, već do objektivnog stanja u kojemu i zakržljala subjektivnost dolazi do svog prava... I materijalizam poznaje strah, brigu i smrt, ali čini mu se nelogičnim u njima gledati slobodu čovjeka. Neka bude blago prekoren: stalo mu je svugdje do sreće čovjeka« (1981:279, 289).

Horkheimer je vezu između materijalizma i sreće — i biografsko-sociološki kao neuljepšano prikazivanje samoga sebe — iznio kao poseban doprinos građanske inteligencije sadržajnim komponentama suvremenoga revolucionarnog načina mišljenja: »Razlika je u mržnji prema ovome kapitalističkom svijetu ako njegove plodove poznajemo iz užitka ili samo na temelju promatranja ... Ovi posljednji građani sposobni su za užitak, njihov materijalizam sasvim je pošten, oni ne kude dobar život... (Oni) su revolucionarni upravo zbog toga što znaju što je sreća i da se bez povoljnih uvjeta ljudske osobine guše i izopačuju... Možda će se pokazati, međutim, u nekom razdoblju, koje će uslijediti znatno kasnije da neke njihove misli kao i sjećanje na njihov specifičan materijalistički stav nisu posve bezvrijedni za slobodnije društvo.« (231 i d. sv. 12)

Pokušat ću u sljedećem dijelu, nadovezujući se na pristup Iringa Fetschera ali proširujući vremenski raspon, ispitati pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta »političkih refleksija« u radovima Maxa Horkheimera iz ostavštine. Pritom nije ništa manje važno pitanje da li prikaz u okviru poluslužbenog pisanja povijesti »Frankfurtske škole« — doduše nošen simpatijom, ali ipak objektivno neskriveno klevetnički, kao što dolazi do izražaja, primjerice, u naslovima poglavlja o Maxu Horkheimeru »Kritički ukras restaurativnog društva« i »Horkheimer u trenutku etabliranja« — može naći uporište i u sadržaju političke refleksije koja se nastavlja. Takvo ispitivanje služi se metodama imanentne rekonstrukcije kojima se služi i Iring Fetscher i ne očekuje, iz navedenih razloga, unaprijed sustavno dokazivanje i razlaganje teorije politike. Ona polazi, međutim, od hipoteze da racket-teorija sadrži središnje postavke deskriptivno-analičke teorije politike u sadašnjem društvu te da ih se kontinuirano pridržava, kao i da sadrži postavke povijesne teorije politike. Pokazat će se zatim da racket-teorija, neovisno o njezinoj sposobnosti da opisom i objašnjenjem primjereno i u dovoljnoj mjeri diferencirano obuhvati politički proces u društvima o kojima je riječ, kontinuirano tematizira gledišta bitna za ta društva i njihov politički proces, koja ni u kojem slučaju nisu periferna, te kako ta gledišta igraju središnju ulogu u drugim suvremenim, pa čak i u sadašnjim političkim teorijama. Naposljetku se želim vratiti na prvobitnu spomenutu dilemu prezentacije takvih pristupa teoriji politike u sadašnjem društvu uz perspektivu koja obuhvaća kritičke i normative aspekte političke teorije odnosno političke filozofije na primjeren način.

Najraniji tekst u kojemu Max Horkheimer eksplicitno razlaže svoju racket-teoriju potječe vjerojatno iz 1939/40. i pripada skupini »Zapisa i skica« za *Dijalektiku prosvjetiteljstva*. Nakon rasprava susreću se i kod drugih članova termin i način mišljenja svojstven ovom pristupu (Adorno 1942; Kirchheimer 1941). Horkheimerov tekst, dug pet stranica, brižno je formulira i nosi naslov »Racketi i duh« (sv. 12, 287 i d.). Tekst započinje rečenicom »Temeljni oblik vladanja jest racket« (sv. 12, 287). Pojam »racket«, preuzet iz američkoga kolokvijalnog jezika, ponekad u upotrebi u kriminalističkim znanostima kao stručni termin, označava mehanizam »ucjene u svrhu zaštite novca« kojim se grupe osposobljenih za silu i spremnih na nju ucjenom nameću produktivnim članovima društva ili cijelim grupama i organizacijama kao »zaštitnici« te na taj način, po pravilu bez potrebe da još primijene direktnu silu, osiguravaju iz davanja podređenih svoje životno izdržavanje. Horkheimer objašnjava uvodnu rečenicu svog teksta povijesno i sustavno tako da postaje jasno da je tu u osnovi posve drugačiji prikaz nastanka odnosa vladanja nego u uobičajenom marksističkom pristupu koji polazi od podjele rada u uvjetima proizvodnje na temelju specifičnog oblika vlasništva. Racket-teorija je u središnjem dijelu teorija sile na kojoj se temelji društvo genetski-kauzalno i koja u višim oblicima prezentacije još uvijek stalno prikazuje posljednji razlog na koji se mogu svesti vladanje i podređivanje. Dok se u »prahordi« taj temeljni oblik vlasti oslanjao samo na »stupnjevanje jačine«, »od otkrića oruđa... poredak prema rangu ne određuje samo fizička snaga već i način života koji je određen prirodom oruđa... Nastaju specifični zahtjevi i odgovarajuća spremnost što ih razvijaju pojedinci ili grupe ovisno o položaju u okviru nove podjele rada za raličku od preostalog društva. Svojom sposobnošću te zauzimanjem ključnih položaja u društvenom aparatu oni mijenjaju prvobitnu hijerarhiju moći koja se

temeljila isključivo na prirodnim sposobnostima, sve dok konačno tokom razvoja ona ne bude odgovarala drugoj društvenoj prirodi, ne više snage već položaja.« (sv. 12, 287).

Horkheimer nastavlja: »Rascjep između gore i dolje, vlasti i onih kojima se vlada temelji se na organizaciji svake pojedine grupe moći u okviru same sebe i protiv onih koji se nalaze pod njom« (sv. 12, 287). Kontinuitet hijerarhijske strukture proizlazi iz uspješnog »monopoliziranja prednosti koje se mogu iznuditi na temelju određenog učinka u društvenom procesu. Privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju odlučujuća je okoštalo jedne funkcije, naime funkcije zapovijedanja nad proizvodnjom robe tijekom industrijskog doba« (sv. 12, 288).

Iz primjera i objašnjenja proizlazi da Horkheimer pod pojmom »racket« podrazumijeva raščlanjivanje pojma klase, u svakom slučaju onda kada su povijesna klasna društva izgrađena. Racketi su one klasne skupine, obitelji, poduzeća ili organizacije koje se nalaze u konkurenciji za »plijen« i kojima je u zajedničkome klasnom interesu za održanje strukture vlasti opća baza interesa. »Kada je neka organizacija toliko moćna da može održati svoju volju na nekom geografskom području kao trajno pravilo ponašanja za sve stanovnike, vlast osobá poprima oblik zakona. Zakon učvršćuje relativne odnose moći« (sv. 12, 289).

Time upućujemo na predodžbu o nastajanju države odnosno funkcije zakona u kontekstu opće verzije povijesne racket- teorije. O pitanju podzakonjenja Horkheimer se izjašnjava: »Racketi su stalno navodili uspješnost kolektiva koji su oni stvorili i kojim su rukovodili kao razlog za nužnost vlastitog postojanja, a povijesničari, u svojoj neizlječivoj naivnosti, prihvaćali su izopačenu budalaštinu kao gotovu činjenicu. Dosad je racket ostavio pečat na svim društvenim pojavama, vladao je kao racket klera, dvora, posjednika, rase, muškaraca, odraslih, obitelji, policije, zločina, i to u okviru tih medija kao pojedinačni racket protiv ostatka sfere« (sv.12,291).

Na drugom mjestu spominju se racketi na sveučilištima. Taj tekst o »općoj povijesnosti racket-teorije« završava slijedećom rečenicom: »U stvarnoj ideji demokracija koja u masama živi potisnuta, podzemno nije posve ugušena ideja o društvu oslobođenome od racketa« (sv. 12,291).

U članku koji je napisao najprije na engleskom jeziku 1943. i 1947. objavio, a koji je izašao u djelima iz ostavštine, u svesku 12 (zapravo zašto među neobjavljenim radovima?) u njemačkom prijevodu pod naslovom »O sociologiji klasnih odnosa«, Max Horkheimer izgrađuje taj prvi pristup općoj povijesnoj teoriji racketa u specijalnu teoriju, uspostavljenu na temelju sadašnjeg stanja monokapitalističkog društva. Ako ovaj stadij razvoja kapitalističkog društva, prema Horkheimeru, obilježava uglavnom otpadanje prvobitno »napredne funkcije« konkurencije (sv.12,80), onda je njegov odlučujući moment koji pridonosi ovom sudu, a što je Fetscher s pravom već razradio, iskazan je na slijedeći način: »Dok se nejednakosti među poduzetnicima pomiču ka monopolističkom i, konačno, totalitarnom ovladavanju nacionalnim životom, odnos između kapitala i rada prolazi vrlo karakterističnu preobrazbu. U najranijoj fazi kapitalizma radnička je klasa ušla u konkurencijsku bitku u kojoj se prilagodila strukturi monopola u društvu. Poprimila je oblik koji odgovara monopolističkoj organizaciji« (sv. 12, 81).

I nadalje: »Klasna borba preobrazila se u sustav djelovanja između monopolističkih jedinica, u sredstvo klasne prilagodbe i ratove« (sv. 12, 85) »Prijelaz radnika iz pasivne u aktivnu ulogu u kapitalističkom procesu plaćen je cijenom integracije u opći sustav. Isti proces koji je u stvarnosti i ideologiji uzdignuo rad na razinu ekonomskog subjekta učinio je radnika, koji je već bio objekt industrije, objektom radničke organizacije...koja, dakako, osigurava sve što vode radnika postižu, donosi radnicima stanovite prednosti, pa makar privremeno... Činjenica da su sindikati monopolistički organizirani ne znači da su njihovi članovi bez obzira na radničku aristokraciju — monopolisti. Ta činjenica znači da vode kontroliraju radnu ponudu kao što direktori velikih društava kontroliraju sirovine, strojeve ili druge faktore proizvodnje. Vode radnika su menadžeri radništva, manipuliraju ga, reklamiraju i pokušavaju mu dati što višu cijenu. Istodobno njihova osobna društvena i ekonomska moć, položaji i dohoci, koji su znatno iznad moći, položaja i dohotka radnika, ovise o industrijskom sustavu« (sv. 12, 87 i d.).

Horkheimer objašnjava da je na temelju strukture društva, organizirane u raketete, položaj pojedinca u društvu definiran, s jedne strane, samo njegovim članstvom u takvim velikim društvenim organizacijama: »Čovjek..., ako nije pripadao nijednom raketu, bio je izvan u radikalnom smislu, čovjek kao takav bio je izgubljen« (sv. 12, 291). S druge strane, hijerarhijska struktura unutarnje društvene organizacije proizlazi iz procesa monopoliziranja uspješnih raketa, a ne više iz tradicionalne klasne suprotnosti marksističke teorije: one grupe ljudi koje nisu pripadale nijednom raketu ili su pripadale onome koji u konkurentnom procesu monopoliziranja nije uspješan, bile su isključene iz podjele »plijena«. Posljedice te povijesne strukture, koju Horkheimer naziva »represivnim kolektiviziranjem čovjeka« (sv. 12, 92), onemogućavaju — slično kao i u toku misli u središtu koje je topos »svijeta kojim se upravlja« — razvoj pojedinca i oduzimaju mu njegov subjektivni karakter. Ono što on uopće može postići, uspijeva postići »isključivo imitacijom«, kao »član organizacija«, dakle »samo mimikrijom« (sv. 12, 91). Slična pojmu subjekta jest: »ideja sreće reducirana na takvu banalnost da se podudara s normalnim načinom života« (sv. 12, 92), a koja potpuno može opstati bez transcendencije. »Vode radnika postali su lakoma grupa među drugima« (sv.12, 96).

»Stav velikih sindikata prema državi sličio je posljednjih desetljeća stavu velikih kapitalističkih organizacija. Cilj im je, prije svega, bio da spriječe vladu da se miješa u njihove stvari« (sv. 12, 97).

I u jednoznačnoj anticipaciji neokorporatističke teorije, kako je određuje internacionalna političkoznanstvena diskusija od sredine sedamdesetih godina, sadržano je mišljenje da je taj razvoj dostigao slijedeći, trenutno privremeni, zaključak: »U međuvremenu je rastuća ekonomska moć kapitalističkih monopola postavila vodama radnika prisilan zahtjev za sporazumijevanjem među sobom, ali i za sporazumijevanjem s centralnom vladom, što je upravo za vladu važno. Integracija korporativnih elemenata u upravu napredovala je za vrijeme rata... Postupno ukidanje tržišta kao regulatora proizvodnje simptom je nestajućeg utjecaja svega onoga što se događa izvan odlučujućih grupa« (sv. 12, 98, 99).

Toliko M. Horkheimer o općoj i specijalnoj teoriji raketa. U nastavku letimično upućujem na sličnosti s drugim teorijama, što se može shvatiti kao upućivanje na empirijsku temeljitost.

(1) U općoj povijesnoj verziji teorije racketa zapanjujuće je, prije svega mnoštvo zajedničkoga te sadržajne podudarnosti sa »sociološkom idejom države« Ludwiga Gumplowicza ili Franza Oppenheimera. Prema Ludwigu Gumplowiczu ustav neke države ne čine pojedinci ili njihov odnos prema državi već »socijalne grupe« (1902:52) koje su u stalnoj borbi za moć i u konkurencijskoj borbi zaokupljene svojim vlastitim prednostima-dobitima. Evo kako on skicira »Kredo sociološke ideje države«: »U sociološkoj ideji države doimlje se nastanak države kao povijesni događaj premoći ratnički organizirane grupe ljudi nad neratničkom grupom ljudi. U vezi s takvim načinom nastajanja država izgleda kao prisilno provedena i održavana podjela rada različitih socijalnih konstituenata koji su spojeni u jednu cjelinu. Razvoj takve cjeline zbiva se kroz međusobnu borbu njezinih dijelova za položaj moći, granice koje se ostvaruju pravom i zakonom. U toj borbi pojedinac igra samo ulogu kao, recimo, jedan vojnik u cijelome vojničkom odredu. On se bori kao član svoje grupe, ima kao pojedinac minimalno značenje ... Ukratko, u toj socijalnoj borbi, tj. u razvoju države pojedinac ne znači ništa — samo socijalna grupa dolazi u obzir« (1902:66).

Kada Max Horkheimer, kao što je prethodno citirano, upućuje na ulogu »moći odnosno nasilja« kao konstitutivnog sredstva odnosa vlasti i pritom eksplicitno upućuje na uvođenje »neekonomskog pojma izrabljivanja«, podsjeća nas, dakako, na poznato Oppenheimerovo razlikovanje »ekonomskog« i »političkog sredstva« zadovoljavanja potreba: »Postoje dva međusobno suprotna sredstva pomoću kojih čovjek u stalnom pokretu, slijedeći nagon skrbi za život, može stjecati neophodna sredstva zadovoljenja. Rad i pljačka, vlastiti rad i nasilno prisvajanje tuđeg rada« (1912:14;usp., k tome, opširniju analizu pristupa Franza Oppenheimera u prikazu Dietera Haselbacha /1985/ koja do danas djeluje u teorijama nekih neoliberala).

Dakako, treba misliti na definiciju Maxa Webera, kao i na njegovu definiciju države; njegovo eventualno prihvaćanje »sociološke ideje države« dosad, koliko je meni poznato, nije podrobno istraženo. Kod Maxa Webera prevladavaju institucijska i pravna stajališta koja proizlaze, kako bismo danas rekli, iz upravno-znanstvene perspektive, a kulminiraju u njegovoj teoriji legitimnosti, dok »sociološka ideja države«, prema Maxu Horkheimeru, u znatno jačoj mjeri naglašava neinstitucionalizirani element permanentnoga grupnog konflikta i, prije svega, posve izrabljivačkog ili, ako baš hoćemo, »ekonomskog« sadržaja borbe za moć. To je posljednje stajalište dakako, nastavak Marxove teorije kapitalističkog izrabljivanja. Max Horkheimer ograđuje se ipak jasno i na više mjesta eksplicitno, samosvjesnim naglašavanjem »političkog sredstva«, od marksističke teorije o odnosima proizvodnje u kojoj politička vlast predstavlja samo nesamostalnu funkcionalnu nadgradnju načina proizvodnje.

(2) Vidljive su mnoge veze i podudarnosti s modernim pristupima teoriji vlasti. Kao, primjerice, kada Horkheimer obrazlaže nastanak kontinuiranih institucionaliziranih odnosa vlasti na slijedeći način: »Okoštalost znači monopoliziranje prednosti koje se mogu iznuditi na temelju određenoga pravilnog uspjeha, ostvarenoga radom, u društvenom procesu« (sv.12, 288), on nadilazi marksistički stav o izrabljivanju svojom mišlju o funkcionalnoj progresivnoj funkciji vlasti: »U tom smislu utjelovljavali su vladari u odnosu na ostalo stanovništvo superiornu racionalnost..., svoju ekonomsku naprednost« (sv.12, 77).

To gledište obrazlaganja cjelokupnog sistema funkcionalnim uspjehom, kao što je legitimiranje socijalne i političke vlasti, u središtu je suvremenih socioloških teorija vlasti poput teorije Karla Otta Hondricha koji tvrdi: »...Izgleda da je, dakako, vlast društvena tvorevina koja je primjerenija kompleksnosti i racionalnosti društva usmjerena ka učinku nego drugi zamislivi funkcionalni ekvivalenti« (1973, 90).

U varijanti koja je bliža teorijskoj raspravi, Hans Haferkamp, u *Sociologiji vlasti* ne karakterizira oba razloga osposobljavanja za vlast pojmovima »nasilje i uspjeh«, (1983:108 i d.), već »povreda i uspjeh« (108 i d.), čime se također potvrđuje Horkheimerov stav.

(3) Prethodno smo već u središnjem citatu uputili djelomice na činjenicu da Horkheimer anticipira spoznaje tzv. »teorije neokorporatizma« (usp. U. v. Alemann 1981) — dakako ne sa stajališta društvenog »usmjerenja i integracija«, koji dominiraju od sredine sedamdesetih godina. Ono što se tu istražuje funkcionalno i iz reformističke perspektive koja usmjerava, s obzirom na svoje ograničenosti, bilo je kod Maxa Horkheimera, jasno u središtu fundamentalne kritičke analize društva u kojoj je, također, posljednji trenutak alternative ili negacije bio povezan u funkcionalnom kontekstu društva koje je postalo totalitarno, te na koje se moglo utjecati samo velikim kompleksima moći.

(4) Zanimljivo je da se razvio jedan pravac analize uloge i funkcije modernih sindikata u okviru Instituta za socijalna istraživanja u Frankfurtu sedamdesetih godina uz očito nepoznavanje ranih radova Maxa Horkheimera i racket-teorije koju oni sadrže, a koji također naglašava procese birokratizacije i nastajanja vlastitih interesa sindikalnog menadžmenta nasuprot bazi članova, te koji djelomično pokazuje sličnosti s Horkheimerovom dijagnozom (J. Bergmann, O. Jacobi, W. Müller-Jentsch 1974, kao i raniji radovi W. Müller Jentscha). I naposljetku, stav Maxa Horkheimera da osnovna proturječnost u društvu moći i konkurencije velikih organizacija ne nastaje više između njih, već između organiziranih u cjelini i neorganiziranih, slaže se s analizama koje su prikazane i ispitane kao posljedica, možda dvojbene, recepcije teorije M. Olsona (1968), i to prije svega iz kritičke perspektive C. Offea (1972), te iz apologetsko-politički instrumentalizirane perspektive posredstvom tzv. teorije »Novog socijalnog pitanja« manhajmskog objašnjenja CDU 1975 (o tome Greven 1982).

Upućivanje na daljnje studije prekidam na ovom mjestu. Zasigurno takve upute služe da podrže moj sud da su iznijeti osnovni iskazi Horkheimerove teorije racketa o kapitalističkom društvu u njegovom monopolističkom stadiju uspjeli dati jasnu sliku u povijesno-empirijskom smislu odnosa, kao što je prihvaćeno u mnogim drugim teorijama na isti način ili slično.

Nadalje bih želio pokazati kako je racket-teorija, koja je ovdje samo skicirana, utemeljena u kontinuitetu Horkheimerovih političkih refleksija i sudova pedesetih i šezdesetih godina koji su se odnosili na suvremene političke i društvene odnose različitih društava, te kako je ta teorija uspostavljala vezu s drugim središnjim temama i sudovima kod Horkheimera na specifičan način i kako se, primjerice, sudovi o demokraciji, o perspektivama povijesnog razvoja, o pojmu politike mogu razjasniti u cijelosti samo iz ishodišta racket-teorije u Horkheimerovu smislu.

Svatko tko pomno proučava i uspoređuje objavljena predavanja, izlaganja i zapise Maxa Horkheimera od 1949. do 1973, s jedne strane, i radove iz ostavštine, s druge strane, koji u doba Horkheimerova života nisu bili predviđeni za javnost, uočava nevjerovatnu diskrepanciju. Dok neke »svećane govore« Maxa Horkheimera karakterizira bljedilo koje je često prelazilo u beznačajnost i dosadu, noćni zapisi i razgovori koje je reproducirao Friedrich Pollock sadrže pregnantnost i oštrinu stava i suda prema suvremenim prilikama, izoštreu dubokim pesimizmom. Ono što se doimlje, kao što smo već dali naslutiti, kao jeftin i prividni oportunizam, a tumači s pozicija psihologije ličnosti, te uvjetovanošću osobnim interesima, može imati svoj dublji razlog u duboko odgovornom odnosu prema nepopustljivim, jasno osjećanim, nerješivim proturječjima i antinomijama zahtjeva kritičke teorije, koji se od četrdesetih godina razvija. Protiv teze o prividnom oportunizmu govori već činjenica da se diskrepancija između »unutra« i »vani« održala čak i nakon odlaska Maxa Horkheimera sa svih javnih položaja i privatnog povlačenja u Švicarsku početkom šezdesetih godina, te da se na stanovit način i pojačala. Upravo to pojačanje te tendencija eksplicitnog povratka ka izrazito kritičkim dijagnozama sadašnjosti s kraja fašističke vladavine, koja se nazire u radovima iz ostavštine, dakle, činjenica da je u dihotomiji »vani« i »unutra« sadržan razvoj spoznaje koja još reagira na iskustvo i vanjske odnose, govori protiv interpretacije double-speecha s pozicija psihologije kao prakse pukog oportunizma. Moj pristup prirodno nameće hermeneutičke i metodološke probleme interpretacije kojih sam posve svjestan. Kako izvesti zaključak s obzirom na oštru diskrepanciju između »vani« i »unutra« o »stvarnom« obliku teorije ili makar o političkom sudu uvijek aktualnoga političkog razmišljanja Maxa Horkheimera? Ne moramo li se također osvrnuti upravo na razmišljanja i računice, taktike i, u stanovitoj mjeri, instrumentalne stavove koji prate njegove govore i izlaganja kao dio njegove ocjene o sadašnjoj situaciji? Svjedoci izvještavaju o Horkheimerovim primjedbama koje se podudaraju s njegovim zapisima, te koje čine da se proračunati odnos prema javnoj riječi i objavljenom tekstu doimlje, u najmanju ruku, subjektivnim u njegovom strahu od stalne opasnosti preokreta u prijeteće i totalitarne odnose. Strah, čak opravdani strah, nije isto što i oportunizam. Ne zaboravljajući sve metodičke i hermeneutičke probleme koji proizlaze iz te teške tekstualne situacije i ispunjen sumnjom o tome da li se takva osnova donošenja suda može učiniti plauzibilnom, želio bih ipak krenuti od razmišljanja da, prije svega, neobjavljeni zapisi iz radova iz ostavštine otkrivaju autentičan pristup političkoj refleksiji i političkoj misli Maxa Horkheimera u pedesetim i šezdesetim godinama. Oni nisu služili nikakvu drugom cilju do razumijevanju samoga sebe i nisu prekinuti onim pragmatičkim i instrumentalnim razmišljanjima koje nalazimo u objavljenim tekstovima. To su svjedodžbe biografski osnovana straha, kao i svjedodžbe neprekinute radikalne društvene kritike.

Govor koji je Max Horkheimer držao u povodu dana hesenskog ustava 1950. o »Politici i društvenom« (sv. 8, 38 i d) vjerojatno je on sâm shvatio kao političko--pedagoški zadatak. Kao što nastavnik i kao što odgajatelj ne smatra nužno svojim zadatkom prema svome štićeniku da u bespoštednoj analizi izrazi svoje utemeljeno vjerovanje u uzaludnost odgajateljskog procesa, već polazi upravo od stava nastavnika i odgajatelja protiv svih svojih unutarnjih skrupula i u isključivoj orijentaciji prema pozitivnome, tako je oblikovan i ovaj tekst i samo ga tako

treba shvatiti. Ali ni on se ne odnosi jednostavno potvrdno prema postojećoj političkoj stvarnosti, već govori, doduše u opreznim formulacijama, o opasnostima koje prijete od »totalitarnih elemenata s obje strane« (sv. 8, 43). Što se nutarnje strane ove prijetnje tiče, Horkheimer ne odstupa ni koraka od radikalnosti svojih sudova sadržanih u citiranim iskazima o racket-teoriji iz četrdesetih godina. Za njega razlika između fašizma i liberalne demokracije nije radikalna već gradualna; oni predstavljaju dva stvarna i uvijek moguća oblika vlasti u kapitalističkom društvu. Otuda slijedi i Horkheimerov sud o neprihvatanju liberalizma, koji su zajedno s njim dijelili članovi Frankfurtske škole (Greven 1981). U prilog kontinuitetu racket-teorije govore slijedeći iskazi s kraja šezdesetih godina: »Građanstvo je u liberalističkom razdoblju karakterizirao velik broj samostalnih egzistencija. Ekonomski proces djelovao je na koncentraciju moći u rukama monopola, danas u rukama nekolicine racketa u različitim industrijskim, stručnim, političkim slojevima koji putem hijerarhijske strukture vode ka strogo uređenoj upravi koja odgovara automatiziranom društvu. Na Zapadu i na Istoku riječ je samo o tome koji racket ili koji iz racketa sjedi za polugom« (1974:205).

Slično, izražavajući kritiku marksizma, kazuje Horkheimer na drugom mjestu: »Budući da je liberalizam vodio ka privrednim krizama koje sâm nije mogao prevladati, centralizacija i koncentracija kapitala porasla je toliko da racketi, više ili manje planski upravljaju svime, kapitalistički se međusobno razračunavaju, a oni koji su udruženi u nacije razračunavaju se s drugim nacijama« (1974:207). Horkheimer vladajućoj »kliki« i »racketima« pripisuje naročito »radničke partije« (1974:193) i uvijek ponovno sindikate (1974:97, 167, 194) odnosno njihove birokratizirane centrale i »bosove«. U razgovoru s Friedrichom Pollockom u drugoj polovici šezdesetih godina on kazuje: »Sada bi trebalo načiniti teorijsku dedukciju racket-teorije. Obilježja: približavanje Zapada i Istoka; isti tehnički i znanstveni zadaci; sloboda sve više nazaduje; umjesto slobode ostvaruje se viši životni standard ili ga se makar obećava. Totalna je uprava nezaobilazna za ostvarenje zahtjeva za jednakošću i pravednošću« (sv. 14, 377).

Pod naslovom: »Klika kao središnji sociološki pojam za današnje društvo« iz otprilike, istog vremena čitamo: »Klika kao podređeni pojam racketu — ili istog značenja kao racket. Klika vladaju, upravljaju parlamentima, bilo da se njihovi predstavnici direktno biraju u parlament, bilo posredstvom lobija« (sv. 14, 377).

I da je još uvijek aktualna »trodjelna« shema, nastala već 1943, što će kasniji pristupi teoriji neokorporatizma razraditi iz ishodišta »teorije usmjerenja«, proizlazi iz primjedbe o inflaciji: »Ona je posljedica bitke racketa za cijene, plaće i biračke glasove« (sv. 14, 366).

Monopolistički kapital, odnosno njegove organizacije (cijene), sindikati (plaće) i partije, odnosno političari (birački glasovi) — svi oni su u objašnjenom okviru teorije konkurentni racketi koji se svadaju oko plijena i u odnosu na čije je makinacije pojedinac u bezsubjektnoj ulozi žrtve. Glavna tema analize sadašnjosti, prema Horkheimeru, bilo bi istraživanje tehnika »vladajućih racketa, ... tehnika privatnog i državnog planiranja kojima pokušavaju« prevladati krizu; prevladavanje krize moglo bi uspjeti, naravno, tek u »integralnom etatizmu«, jer se u sadašnjoj anarhijskoj fazi radi samo o »prijelaznoj fazi ka totalnoj upravi« (sv.14, 382). Ovi dokazi ponajprije služe tome da pokažu da je, te kako Horkheimer je pokušao

karakterizirati i sigurno kritizirati političko-društvenu stvarnost postfašističkih zapadnih demokracija — ali i društava sovjetskog tipa, služeći se pojmom »raket-društva«. Raketni vladaju, kao što smo vidjeli, i u Sovjetskom Savezu (sv.14, 132), odnosno u maoističkoj Kini (sv.14, 367). Horkheimer uvijek iznova tematizira stajalište konvergencije društva SAD i sovjetskog društva, »neodoljivu povijesnu tendenciju koja Ameriku čini sličnom terorističkoj Rusiji« (sv.14, 63), što se može obrazložiti zajedničkim obilježjem — raket- strukturom (daljnji dokazi: sv.14, 87, 90, 91, te drugi radovi). Postoji sličnost i u strukturi između nacionalsocijalizma odnosno fašizma i komunizma s obzirom na ovo obilježje: »Nacisti i partijski komunisti sluge su podlih klika koje ništa ne žele osim moći i njezina beskonačnog trajanja... Kliče se bore tamo gdje to njihovi interesi zahtijevaju, a njihovi su stvarni protivnici samosvjесni pojedinci« (sv.14, 63).

Gunzelin SchmiNoerr, jedan izdavača sabranih djela Maxa Horkheimera, jedini se uz Iringa Fetschera približe bavi funkcijom raket-teorije u »komentarima izdavača« uz peti svezak. On postavlja raket-teoriju u kontekst teorijskih rasprava i sukoba u okviru grupe Instituta za društvena istraživanja tokom tridesetih godina u kojima je riječ o egzaktnom određenju odnosa politike i ekonomije u fašizmu. Kao što je poznato, Horkheimer i Adorno orijentalirali su se pritom, ne obazirući se na kritiku Franza Neumanna, prema modelu državnog kapitalizma koji je razvio Friedrich Pollock, a čije je obilježje prije svega »novi primat politike« (Pollock 1975:72 i d.). U prilogu izdavača petom svesku, Schmid Noerr se, zanimljivo, osvrće na članak o kojem smo već govorili, a u kojemu Max Horkheimer razvija teoriju raketa te raspravlja o njemu, premda taj članak, objavljen 1946, nije bio prihvaćen u svezak, već je iz neobjašnjivih razloga određen za »Radove iz ostavštine«. Možda se objašnjenje nazire u tumačenjima samih izdavača. Oni neopravdano polaze od činjenice da je Horkheimer, doduše, razvio raket-teoriju kao opću teoriju koja svojim interpretacijskim zahtjevom nadilazi okvire razdoblja fašističke epohe, ali da je, međutim, nakon kraja fašizma napustio tu teoriju. Za tu tvrdnju nema, međutim, nikakvih pokazatelja i posve mi je nerazumljivo zašto Schmid Noerr tvrdi: »S druge strane izlaže se ovakva teorija opasnosti... da se samo zamijeni prenapregnut ekonomski pojam (monopola) prenapregnutim političkim pojmom (raketni)« (sv. 5, prilog izdavača, 464).

Schmid Noerr upućuje, u stanovitoj mjeri, u svrhu dokazivanja na Horkheimerov tekst »O ideologiji politike danas« u kojem, međutim, pažljivim čitanjem nikako na nalazimo potvrdu i opravdanje za procjene i sudove Schmid Noerra, već, štoviše, jasnu potvrdu pristajanja Maxa Horkheimera uz teoriju raketa: nakon što kritizira promjenu u građanskoj znanosti o ekonomiji odnosno u nacionalnoj ekonomiji, zbog koje one znanosti koje su najprije posve izvan »izvanekonomskih« sredstava, odsada u obliku države i politike omogućavaju stvarno tumačenje privrednog procesa reprodukcije, on sudi da bi »politika bila ideološka kategorija: pomoću nje opredmećuje se površina. Masa kojom se vlada pripisuje politici svjetska zbivanja« (sv.12, 317).

U stvarnosti bi situacija, prema raket-teoriji, bila slijedeća: »Vladanje se kao i disponiranje mora pridržavati istih nužnosti: zahtijeva reprodukciju društva u danim odnosima moći. Reprodukcijska nije u ta dva razdoblja tako različita. Ne-preglednost tržišta zbog koje je došlo do samozavaravanja slobode, samo je ob-

jelodanila činjenicu da odnosi među poduzetnicima nisu bili racionalni, već su bili odnosi osobnog samopotvrđivanja. Danas se borbe vode u mnogo jačim grupama u okviru kretanja koncentriranih masa kapitala. Vlade su izvršni aparati koji ne mogu racionalno prožimati svako pojedino stanje snaga o kojem ovise, već ih konkretno osjećaju» (sv.12, 317 i d.).

U tekstu Schmida Noerra nije jasno određen odnos racket-teorije i teorije »državnog kapitalizma« i izgleda da izdavač polazi od činjenice da su one konstitucijski upućene jedna na drugu. Međutim, tomu nije tako. Dok Horkheimer u svojim kasnijim radovima više ne govori eksplicitno o teoriji »državnog kapitalizma« svojeg prijatelja Friedricha Pollocka (što vrijedi za objavljene radove, kao i radove iz ostavštine), racket-teorija igra u smislu tumačenja sadašnjosti, kao što je pokazano, još uvijek konstitutivnu ulogu. To je naknadni pokazatelj da je racket-teorija, drugačije nego što pretpostavlja izdavač Horkheimerovih radova, kod Horkheimera postavljena neovisno o teoriji »državnog kapitalizma«, te da posjeduje vlastitu interpretacijsku vrijednost. Ona je uostalom, i iz unutrašnjih teorijskih razloga, konačno nespojiva s tezom o »državnom kapitalizmu«, jer takva teza polazi od rastuće centralizacije, političkog planiranja i sve veće racionalizacije u okviru dane vlasti, dok racket-teorija polazi pak od decentralnih racketa, konkurencijske borbe za moć i plijen, naposljetku od anarhije — u čemu pojedinačni aspekti »korporatizma« ništa ne mogu promijeniti. U slijedećem dijelu želio bih pokazati kako analiza društva koja polazi od racket-teorije utječe na vrednovanje parlamentarne demokracije i sustava vladanja koji je s njom u vezi. Prisjećajući se uvodnih riječi ovog članka, ponajprije ću se pozabaviti ulogom demokracije u smislu teorije politike, tj. u smislu analitičke, interpretativne, te na iskustvu utemeljene teorije stvarne demokracije. Iz mnoštva dokaza i citata koji pokazuju da je, pored pitanja totalitarizma, to za Horkheimera bitan središnji politički problem, mogu navesti značajne primjere iz objavljenih, kao i iz neobjavljenih radova. Postojeći demokratski odnosi u parlamentarnim sustavima na Zapadu, naime u SR Njemačkoj i SAD, promatraju se u svojoj supstanciji kao neizlječiva i neograničena konkurencijska borba za moć i plijen koju međusobno vode organizirane grupe, klike i racketi, kao što to pretpostavlja iscrpno izložena teorija.

Samooblikovanje takvih društava kao »pluralističkih« te, također, teorija pluralizma (ili ideologija?) koja na to upućuje u oštroj su suprotnosti s takvim negirajućim sudom. Horkheimer postavlja svoje sudove o demokraciji povijesno u kontekst, također objašnjenog, razvoja građanskog društva i kapitalizma iz liberalnoga tržišnog društva u stanje društva koje karakteriziraju monopoli i nesloboda. Za njegov su sud bili odlučujući, prije svega, predsjednička vlast De Gaullesa u Francuskoj kao i kontinuitet vehementne kritike integracionističke politike socijalne demokracije, koju je iznio već u svojim ranim zapisima kao »Heinrich Regius« (1974: 284 i d.). Povremeno se pred pozadinom ovog razvoja pojavljuje ono što je nekad bilo objektivno-predmetni i funkcionalni sadržaj demokracije u liberalnom stadiju građanskog društva, kao, primjerice: »Suprotni interesi pojedinih građanskih slojeva, za koje je demokracija kao nagodba interesa u raspravi stalno nadziranih predstavnika bila svrsishodan oblik vlasti, postali su već dugo vremena manje važan fenomen s obzirom na mase unutra kojima su prijetile mase izvana« (sv.14, 103).

Samo u okviru razlika u interesima jedne jedinstvene klase, koja se uostalom u ovoj fazi razvoja procjenjuje, posve u smislu Marxovih primjedbi u *Komunističkom manifestu*, još uvijek kao objektivno progresivna, moglo bi se takvo izjednačenje interesa ostvariti raspravom. Već pojavom organiziranoga radničkog pokreta preuzela je ideja parlamentarne interesne politike tendencijski drugačiju funkciju: ona je bila utemeljena sada na alternativni klasne borbe, koja se nije mogla više integrirati u tokove parlamentarne nagodbe interesa između proletarijata i buržoazije ili pak na alternativni preobrazbe u građane, te time i parlamentarizacije proleterskog pokreta ka socijaldemokratskoj partiji koja je, doduše, reformistički bila u stanju zastupati interese proletarijata za socijalno osiguranje i viši životni standard, ali koja je na taj način morala žrtvovati svoju povijesnu ulogu predstavnika racionalne mogućnosti oblikovanja društvene reprodukcije. Čin integracije je za Horkheimera po okončanju njemačkog pokušaja revolucije krajem prvoga svjetskoga rata i ulogom koju je pritom preuzela radnička partija bio nešto u što se ne sumnja. Nakon što otcijepljena komunistička partija, usredotočena na totalitarni »integralni etatizam« koji se razvijao u Sovjetskom Savezu, nije također dolazila više u obzir kao predstavnik emancipacijskih perspektiva koje su previrale preko granica sistema, nije više preostao nijedan predstavnik u svakodnevnoj praksi političke nagodbe interesa postfašističke epohe s takvim zahtjevom kao što je razum u politici. To je pozadina žestokih kritičkih i nihilističkih sudova Maxa Horkheimera o prisutnoj parlamentarnoj demokraciji poslije drugoga svjetskog rata. U objavljenim »Bilješkama« Horkheimer piše oko 1960: »Građanska demokracija u 19. stoljeću i u prvim desetljećima 20. stoljeća počivala je na diferenciranim interesima trgovine i industrije i na nadama proletarijata. Parlament je bio mjesto rasprave. Danas se interesi privrede, ako se razilaze, uskladuju iza kulisa, poslanici su puki funkcionari. Opozicija u Njemačkoj, socijalna demokracija, razlikuje se od ostalih samo po stanovitom interesu za povećanje tzv. socijalnih povlastica i po želji za daljnjom karijerom vlastitih partijskih sekretara. Riječ je o natjecanju među birokratima kao u velikoj firmi ili ostaloj upravi. Neko drugo značenje parlament više nema. Zemlja je firma — s vlastitom vojskom« (1974:157 i d.). Evo kako on komentira preokret u socijalnoj demokraciji koji se zbilo 1959. u Godesbergu: »To što socijalna demokracija sada i oficijelno likvidira stare ostatke revolucionarne teorije, sasvim je u redu... Socijalna demokracija želi se uspostaviti u postojećem vođenom poretku i — bez temeljnih promjena — hoće jednom sama postaviti upravljače. Američka demokratska partija služi Evropljanima kao uzor. Ali oni dolaze kasno. U razdoblju pred kojim zapadne zemlje stoje borba za vodstvo neće se više dugo provoditi mirnim demokratskim natjecanjem, suparničke klike moraju ciljati na uzajamno tlačenje... Postoji borba klika s proskribiranim pločama ili bez njih ako nemoć opozicije nije prije zapečaćena s obzirom na suvremene tehnike sugestije i oružja... Za ovladavanje masom nema više alternative; vrijeme ljudi da postanu punoljetni, proteklo je u staroj civilizaciji« (1974:114 i d.). Politički proces formiranja volje posredstvom nadmetanja partija i provođenja izbora Max Horkheimer shvaća sasvim otvoreno u odnosu na radikalni pojam aktivnog oblikovanja društva i racionalnog planiranja kao puku prilagodbu na vladajuće natjecanje klika za resurse moći: »U politici pedesetih godina sada je kao u motion-picture-industry. Ne stoji se pri nekoj stvari i pokušava publiku učiniti prijemčljivom za nju, već se hoće biti prijemčljiv

za publiku i stajati uz nju. Takav gubitak jedne strane, naime same stvari, neminovno mora konačno uništiti hipostaziranu drugu stranu, naime publiku; čini se, dakle, upravo suprotno od onoga što se naizgled namjeravalo učiniti... Time što oni sada hoće izjednačiti stvar s publikom a ne više publiku sa stvari, puka prilagodba postaje sama stvar, umjesto neke određene publike, za koju oni tvrde da joj služe, pojavljuju se njihove ograničene i ogrubjele predodžbe o njoj kao jedina odrednica... Iza samozavaravanja krije se gola želja za vlastitim ovjekovječenjem, nedisciplinirana glad za box-office ili rezultatima izbora; pohlepa za moći, povezana s neumjerenim strahom koji uglavnom potječe iz osjećaja krivnje zbog prosvjetiteljskog nasljeđa koje se na njihovu žalost ne može posve potisnuti, uvjetuje katastrofalan nedostatak fantazije. Strah njemačke socijalne demokracije« pronalazi svoje »utjelovljenje u gospodinu Ollenhaueru. Proizvod straha od misli koja bi mogla prodrijeti u korijen stvari, taj predsjednik opozicije dao je potvrditi od svoga propagandnog aparata činjenicu da njegovo lice nije izbrazdano intelektom, što je istodobno točno i za njegovu politiku, kako bi bio što bliže svojim biračima. Domovina može biti mirna ... Njemačka opozicija stvara sliku koja je na razini nižoj od monumentalnoga trivijalnog filma« (sv.14,61 i d.).

Postojeća demokracija je po mišljenju Maxa Horkheimera ne samo, kao što je već rečeno, »upravljana«, bez svoje prvobitne funkcije, te se danas samo realizira kao maska stvarnoga političkog procesa moći, već je ona s obzirom na »objektivnu svrshodnost da se sve više i više približi diktaturi«, još samo »prevladana demokratska tradicija« (sv.14, 139). »Demokracija je pri kraju« (sv.14, 397), što je uzrokovano objektivnom prisilom na diktaturu, »trendom ka fašizmu«, na što Max Horkheimer sasvim otvoreno upućuje: »Demokracija je u propadanju i protiv tog trenda ne može se mnogo učiniti. Loše je to što je autoritarna država najracionalnije rješenje danas napuštenih nebrojenih problema. Pod njezinom vlašću neće ljudi na cijelom svijetu gladovati, oni će biti bolje odjeveni i bolje će stanovati. Ali oni će biti potpuno prazni i ništa neće ostati od ljudskih odnosa: ljubavi, prijateljstva, oduševljenja, inicijative, ljubavi prema slobodi, solidarnosti« (sv.14, 312).

U ovom citatu nazire se obrazloženje stava Maxa Horkheimera o tome epohalnom trendu, naime njegova mišljenja da je rješavanje društvenih problema u sustavima »integralnog etatizma«, kako on procjenjuje, obilježeno relativno superiornom racionalnošću. Jasno je da se ta teška pogrešna povijesna procjena — koju je Horkheimer, dakako, dijelio s cijelom jednom generacijom intelektualaca, kritičara kapitalizma — upravo danas korigira u istočnoevropskim društvima s golemim teškoćama, te da je odjek marksističke ocjene planske privrede u usporedbi s tržištem. Nasuprot tome opetovanom obrazloženju prisutna su, dakako, posve samostalna teorijska razmišljanja o demokraciji koja uspostavljaju pesimizam, utemeljen na nesposobnosti demokracije da se stabilizira kao, primjerice, 1959: »Demokracija se neće zaustaviti pred ustavom u vremenu masovne sugestije. Jadna ljudska prava koja su u njoj korištena, jadna sloboda koju ona treba da zaštiti. Ali demokracija je za većinu tu, a ljudska prava vrijede za pojedince. Kada je pojedinac bio u povijesti siguran? Otprilike bio je relativno siguran u industrijskim zemljama u 19. stoljeću, ali samo otprilike. A sloboda, to je sloboda takozvanog naroda, ne pojedinca. Bez straha, dakle, sve dok većina ne odluči o

promjeni ustava — promjeni ustava protiv pojedinca. Zato demokracija vodi u svoju suprotnost — tiraniju» (1974:82 i d.).

I na drugom mjestu Horkheimer slično obrazlaže: »Što je neka demokracija demokracija, to ona zasigurno više negira samu sebe... Demokracija je oblik države po volji naroda. Volja naroda pak, ako tako nešto postoji, nema puno veze s razumom, ona je daleko sklonija vazalstvu nego autonomiji, posve bez obzira na političke mehanizme, izbornu taktiku i manipulacije. Onaj tko uvijek pristaje uz demokraciju, sumnja u nju. Kao sloboda ljudi kojoj ona pripada, bila je uvijek svoj vlastiti neprijatelj« (1974:211).

Ta razmišljanja, apstraktna, po mom mišljenju, u lošem smislu, pokazatelj su u odnosu na teorijski model demokracije na kojem se temelje, te s obzirom na način odnošenja prema njemu, prije svega nezainteresiranosti Maxa Horkheimera za supstancijalno razmišljanje o demokraciji i nisu uvjerljiva. Treći smjer obrazlaganja uvijek istoga pesimističkog rezultata nalazi se u ortodoksnoj marksističkoj tradiciji i proklamira »nespojivost kapitalizma i konkretne demokracije« (sv.12, 316). Još uvijek se u formulaciji o »konkretnoj« demokraciji pojavljuje nešto što prelazi empirijsko-analitičke iskaze teorije politike i prije pripada kontekstu političke teorije i normativnog određenja. Usprkos stalno iznošenog, posve kritičkog zahtjeva kritičke teorije, prema kojem se ona suzdržava od svakog pozitivnog određenja onoga posve drugog te ciljeva kojima treba težiti, prisutne su ustvari jasne izjave Maxa Horkheimera koje potvrđuju da on pod pojmom »demokracije« podrazumijeva i pozitivne odrednice oslobođenog društva, razumne politike i emancipacije subjekta. Dok se »government by discussion« u liberalnom razdoblju građanstva procjenjuje, kao što je prije citirano, doduše objektivno povijesno pozitivno, ali u svom djelovanju ipak kao ideološko prikrivanje klasnog interesa u smislu Marxove kritike liberalizma, na drugom mjestu Horkheimer govori o povijesnom i teorijskom smislu, kojeg je navodno jednom imala izmjenjena argumenata za »pravu« demokraciju: »Miran, uvjerljiv govor, logos, antičko nasljeđe, medij demokracije bez čega ona, kao prava, ne može egzistirati, temelji se u novije vrijeme na egzistenciji tržišta.«

Da bi odmah ponovo nastavio kritički: »Nestajanjem tržišta, zamjenom tržišta bilo monopolom, bilo diktatorskom birokracijom, nestaje i razum kao organ pojedinca. Od autonomnog mišljenja i govorenja, koji su jednom postojali i pripadali individualnom subjektu, ostaju samo odjeljeni apstraktni trenuci: planiranje uprave i propaganda uprave; za njih se brinu namještenici« (sv.14,55).

Sigurno da »prava« i »konkretna« demokracija podrazumijeva materijalno-društvene pretpostavke, što ističe Max Horkheimer, uz kratak uzdah, kritizirajući profesionalne političare: »Kao da bi i postojala demokracija bez privredno samostalnih subjekata, bez debate između praskupštine i odgovornih, u svako vrijeme opozivih predstavnika. Ali opozivost ne smije uključivati kaznu. Opozvani mora biti sretan što se iz politike vraća voljenom radu. Samo kada je moguć povratak u jednostavan, nepolitički život bez kazne, bez sramote, odoljet će državnici iskušenju da se ovjekovječe i da spletkare. Kao da ima političkih subjekata bez toga uzajamnog djelovanja!« I na istom mjestu pod naslovom »Pretpostavka demokracije«: »Pretpostavka za demokraciju jest svakako — kao što je Rousseau vidio

— odsutnost privlačnosti neograničene moći, kao i jednog bijednog sloja na koji se može spasti« (sv.14,56).

I konačno još: »Demokracija, parlamenti funkcioniraju samo pravilno onda kada zastupljeni žive u donekle ljudskim uvjetima, ako razlike nisu suviše napadne, ako su svjesni zajedničkih interesa« (sv.14, 88).

Unatoč ovim trima, upravo navedenim pozitivnim dokaznim mjestima u tekstu, moramo naposljetku reći da se za Maxa Horkheimera ta gledišta posjedovala samo periferno značenje za kritiku postojećih odnosa. Samosvojnu demokratsko-teorijsku argumentaciju, koja bi donekle bila konzistentna u sebi i koja bi nadilazila to što se može naslutiti iz tih triju citata, ne nalazimo u Horkheimera. Vrsta i način »slobodne asocijacije« u »oslobođenom društvu«, njezin pravni i institucionalni oblik, nalazi se s one strane interesa i podvrgava se iz, uostalom poznatih, znanstveno-imanentnih razloga zabrani pozitivne određenosti. Postojeće društvo čini mu se, međutim, nepodesnim za reformu.

Ta pesimistički intonirana analiza sadašnjosti i procjena mogućnosti razvoja, koja nadilazi postojeće zlo, odlučujući je razlog zbog kojega kritička teorija nije razvila vlastitu »teoriju politike« (D. Howard 1986.:173). Za razliku od Herberta Marcusea, Max Horkheimer i Theodor Adorno, koji je s Horkheimerom u toj procjeni suglasan, nisu vidjeli praktičan povod za to. Filozofija povijesti, koja je na stanovit način bilježnik vlastite prevladanosti, sposobna samo za negativne izjave, objašnjava i posljednji razlog zbog kojeg se izvan okvira posve opisnih iskaza postojeće politike pojam političkoga može odrediti samo negativno. (Greven 1986). Kao i uvijek u radovima kasnog Horkheimera uspostavljena paralela s teologijom nije slučajna: u objavljenim bilješkama krajem pedesetih godina piše: »Negativna teologija vrijedi i u politici. Programi planske privrede, koji su danas postali uglavnom apologija trendova koji ionako postoje u Sjedinjenim Državama, izvode svoj razlog iz zahtjeva za pravednošću. Pitanje je, međutim, da li do najgore nevolje, recimo one u kaznionicama i ludnicama te drugdje gdje se vapi za pomoć, dolazi prije direktnim zahvatom ili ekonomskim planovima. Na Istoku su planovi prouzročili gora djela nego carska uprava bez plana. Loše ukinuti je ljudskije nego tražiti dobro« (1974:67).

»Ukinuti ono što je loše« umjesto »traženja dobrog« — i tu se ponovno pojavljuje osnovna figura kritičke teorije (i teologije bez Boga). Inače citat ponovno pokazuje paralelu negativne procjene razvoja u Sovjetskom Savezu i Sjedinjenim Američkim Državama, u kojima je politika već dugo, kao što je ranije u drugom kontekstu već citirano, postala »ideološka kategorija« (sv.12, 317), inscenacija na »površini« (sv.12, 318), primjerena publici, politika, koja, međutim, stvarne snage i moći odgovorne za ono što se ionako događa više, prikriva nego što shvaća. U navedenoj definiciji »negativne politike« u vezi s pitanjem da li se »direktnim zahvatom« nešto može nabolje promijeniti prije negoli dosadašnjom politikom, javlja se, doduše, usputno neizvedeno pozitivno određenje društvene prakse i rješavanja problema, koje nalazimo i na drugom mjestu. Dok on, s jedne strane, na primjeru tadašnjeg kancelara Erharda i američkog predsjednika Johnsona prikazuje »zaplitanje« u kojemu ti političari »i nisu mogli ništa drugo« da su i htjeli, te da »ne bi stigli do centralnih poluga moći da su zahtijevali posve drugačiju politiku« (sv.14, 345), i nakon što Horkheimer na stanovit način karakterizira

ortodoksno-marksistički okvir zbiljanja oficijelne politike — ograničen zakonitostima ekonomske reprodukcije kao i moćima koje one predstavljaju, u kratkoj dionici o kritici »politike ljevice« postaje jasnom suprotnost onoj ideološkoj kategoriji politike, kao što se razjašnjava i ono što je Horkheimer mogao podrazumijevati pod pojmom »direktne intervencije«: »Zadatak pojedinca nije da stvara veliku politiku, već da se zalaže za dobro društvo umjesto sadašnjega neljudskog stanja. To ne znači da bi se on trebao u prvom redu baviti Vijetnamom, Kinom i De Gaullom, dakle politikom u kojoj on ionako ništa ne može izmijeniti, već se treba baviti poboljšanjem bolnica, ustanova za mentalno zdravlje, škola, stanova, sudova, zatvora, te konačno odstranjenjem gladi sa zemlje« (sv.14, 365).

Suprotstavljanje društvene prakse neposrednog rješavanja problema, koje Max Horkheimer naziva »stvarnim problemima ljudi« (sv.14, 385 i d.), i »politike«, koja je pojedincu prepoznatljiva u masovnim medijima odnosno, po riječima Maxa Horkheimera, politike besmislenih rituala konferencija, pozdrava, rastanaka, parada i prijema, ne spominje se samo ovdje. Ako nas takvo suprotstavljanje već izdaleka podsjeća na Marxovu viziju raspadanja politike moći u puko upravljanje problemima, na povratak državne politike u krilo društva u oslobođenom društvu, upravo u okviru suprotstavljanja postaju istodobno jasnima sve bezizlaznosti Horkheimerove analize sadašnjosti: izvjesna, ako hoćemo, naivnost tog, inače naivnosti posve nesklonog, refleksivnog pesimista i skeptičara, koja se može objasniti samo kao izraz potpune rezignacije. Na mjestima kao, primjerice, u opetovanim citatima i na mnogim drugim mjestima apelira se na »direktnu intervenciju« i neposrednu praksu rješavanja problema, često u vezi s pledoajom za »radikalniji oblik školstva«, »jedinim putem da se zadrži trend ka totalitarizmu«, a teorija zapada u vlastitoj analizi kraja djelujućeg subjekta u proturječnost.

Kada Horkheimer zahtijeva »da se svaki pojedinac tako odgoji da nauči razumijevati povezanosti i da nauči vidjeti svoj vlastiti interes« (sv.14, 312), tada zaboravlja Marxovo pitanje iz Feuerbachovih teza o tome tko bi onda trebao biti odgajatelj. I misao, izražena u citatu, da bi ljudi trebali neposredno služiti rješavanju problema, jer oni ionako ne mogu promijeniti »veliku politiku«, te da stvari idu svojim unaprijed utvrđenim putem, unaprijed osuđuje ovaj bespomoćni apel na neuspjeh da udovolji zahtjevima vlastite kritičke procjene.

Prikaz političkih refleksija Maxa Horkheimera, koji smo dosad izložili i potkrijepili primjerima, te način na koji nam se oni, osobito nakon objavljivanja radova iz ostavštine, prikazuju, ne vode, doduše, u literaturi k temeljno novom vrednovanju aporija, koje u briljantnoj analizi posljednji put iznosi Axel Honneth, a u koje zapada kritička teorija s »dijalektikom prosvjetiteljstva« kao teorija analize i prakse nadilaženja iskustvenih granica društva, ali korigiraju pojedine sudove koji su i kod Honnetha i drugdje u vezi s takvom pravilnom temeljnom procjenom. Bez daljnjih objašnjenja, Axel Honneth u svome povijesnom prikazu kritičke teorije nakon *Dijalektike prosvjetiteljstva*, zaokupljen isključivo daljnjim razvojem odnosno kontinuitetom u djelima Theodora Adorna, implicitno sugerira zaključak da su nakon 1945. izostale misao Maxa Horkheimera i političke refleksije, te da sud o Adornu istodobno uključuje sud o Horkheimeru. Ako kao temelj ustanovimo interpretaciju Axela Honnetha kao odgovarajuću interpretaciju Adornovih radova poslije 1945, bit će, zajedno

s prethodno rečenim, jasnija razlika. Središnju kritičku tezu, koja se postupno nazire u analizama Axela Honnetha, rezimira sam autor: »Rezultat je, kolikogod paradoksalno zvučalo, konačno potiskivanje socijalnoga iz društvene analize kritičke teorije« (A. Honneth 1985:86). Obrazloženje ovog suda on temelji na toposu »totalno upravljano svijeta«, koji dominira kod Adorna i koji on vidi kao istinski i kontinuirani nastavak »elemenata teorije socijalnih oblika vlasti« (1985:61), koji *Dijalektika prosvjetiteljstva*, u najmanju ruku, »rudimentarno« sadrži. Riječ je o dvostruko pogrešnoj spoznaji: Axel Honneth najprije rezimira racket-teoriju, koju on sâm recipira iz Adornova priloga iz 1942, ne spominjući termin »racketi« i ne vodeći računa o teoriji državnog kapitalizma kako su je Adorno i Horkheimer recipirali od Pollocka. Ali, kako je već pokazao Schmid Noerr, između »teorije državnog kapitalizma« s predodžbom o jedinstveno reguliranoj upravnoj privredi kojom se upravlja iz centra i iscrpno prikazanoga heterogenog pristupa racket-teoriji, usmjerena na konkurentne grupe u stalnoj borbi za moć i raspodjelu, postoji jednoznačan odnos napetosti. Adorno 1942. (sv. 8, 381) pravi razliku između »posljednje ekonomske faze, priče o monopolima« i »priče o borbama bandi i raketa«, »manifestne uzurpacije« — tj. poretka izrabljivanja koji se ne ostvaruje posredstvom ekonomske strukture, već direktnom vladavinom nasilja. Topos »totalno upravljano svijeta«, koji dominira u radovima Adorna poslije 1945, spominje se kod Maxa Horkheimera samo vrlo rijetko i više usputno (npr. sv. 8, 340). Sada se može potpuno uspostaviti veza između »teorije državnog kapitalizma« Pollocka i toposa »totalno upravljano svijeta«, budući da je u oba slučaja temeljna struktura društvenog procesa koji se, doduše, strukturira iz izokrenutih, ali ipak jedinstvenih i još imanentnih kriterija racionalnog planiranja i vlasti te koji, prema mišljenju Maxa Horkheimera, posjeduje nasuprot liberalnoj tržišnoj ekonomiji i pluralističkoj demokraciji čak višu racionalnost u odnosu na skrb. Topos »totalno upravljano svijeta« jednako kao i monopolistička predodžba o vlasti u »teoriji državnog kapitalizma« u proturječju je s »racket-teorijom«, koja dominira u radovima Horkheimera poslije 1945. Gledano iz perspektive emancipacije, koja kritičnoj teoriji daje normativnu orijentaciju ili makar »spas« subjekta i njegove individualne slobode (Greven 1987), nema osobite razlike u tome da li razvoj pojedinca sprečava ili čak uništava jedan ili drugi oblik totalitarne vlasti; te dvije različite koncepcije o poimanju empirijske zbilje suvremenog društva susreću se pak i slažu u okvirima pesimizma te s obzirom na bezizlaznost praktične perspektive. Koncepcija Maxa Horkheimera je u odnosu na »teoriju kasnog kapitalizma« Theodora Adorna svakako daleko otpornija na prigovor Axela Honnetha, budući da je primjerenija danoj empirijskoj kompleksnosti, pluralitetu i proturječju reprodukcije vlasti u postfašističkom društvu. Čak i taj veći smisao za realizam i stvarnost ne rješava temeljnu aporiju kritičke točke. Govoriti o većem smislu za realnost ne znači samo relativno odobravanje s gledišta znanstvenog iskustva: faktički pluralitet, a ne normativno traženi pluralizam, empirijski sadržajnije reflektira Horkheimer s pozicija racket-teorije nego Adorno s pozicija »totalno upravljano svijeta«. Navedeni Horkheimerovi iskazi pripadaju svakako tradiciji »crnog« ili »zlog« poimanja svijeta — nije mu stalo do uravnotežene empirije, već do uključivanja razočaranih nada u stvarnost, koja pokušava opstati bez njih. Zato »zao pogled« na prilike njima odgovara samo iz perspektive bivše transcendencije; on se temelji, prema Maxu Horkheimeru, na »negativnom humanizmu«:

»Funkcija mišljenja je 'određena negacija'. Negativno i proces 'određene negacije' jedino su približavanje istini koja nam je dostupna. Jer, suprotstaviti negaciju onome što se kao apstraktno šepuri, smisao je vjerovanja« (sv.14, 200).

Prevela s njemačkoga:

Irena Rosandić

LITERATURA

- Adorno, Th. W. (1942), Reflexionen zur Klassentheorie, u: *Gesammelte Schriften*, Bd. 8, 374-391.
- Alemann, U. von (Hg.) (1981), *Neokorporatismus*, Frankfurt/New York
- Bergmann, J. u. a. (1974), *Gewerkschaften in der Bundesrepublik*, Frankfurt/New York
- Cerutti, F., (1986), Philosophie und Sozialforschung. Zum ursprünglichen Programm der kritischen Theorie, u: A. Honneth/A. Wellmer, 246-258.
- Fetscher, I. (1986), Die Ambivalenz des liberalistischen »Erbes« in der Sicht von Max Horkheimer. Eine Skizze zu seinen politischen Reflexionen im Exil, u: A. Schmidt/N. Altwicker (Hg.) *Max Horkheimer heute: Werk und Wirkung*, Frankfurt, 298-327.
- Greven, M. Th. (1981), Liberalismus ohne Interesse des Bourgeois? Zu einer kritischen Theorie des Liberalismus, u: K. Hansen (Hg.), *Frankfurter Schule und Liberalismus*, Baden-Baden, 70-101.
- Greven, M. Th. (1982), Sozialwissenschaftliche Konsistenz und politischer Kontext der »Neuen Sozialen Frage« — Keine neue Strategie der Konservativen, u: H. Becher (Hg.), *Die neue Soziale Frage*, Opladen, 58-99.
- Greven, M. Th. (1986), Politische Theorie der Geschichte vorläufig am Ende?, u: *Vorgänge*, 79, Heft 1,1-9.
- Greven, M. Th. (1987), Materialismus und Moral. Über die Wertentscheidung in der Kritischen Theorie, u: W. Röhrich (Hg.), *Aspekte der Kritischen Theorie*, Berlin, 25-42.
- Gumpowicz, L. (1902), *Die soziologische Staatsidee*, Innsbruck
- Habermas, J. (1981), *Theorie des kommunikativen Handelns*, 2 Bde., Frankfurt a. M.
- Haferkamp, H. (1983), *Soziologie der Herrschaft*, Opladen
- Haselbach, D. (1985), *Franz Oppenheimer. Soziologie, Geschichtsphilosophie und Politik des »liberalen Sozialismus«*, Opladen
- Hondrich, K.O. (1973), *Theorie der Herrschaft*, Frankfurt a. M.
- Honneth, A. (1985), *Kritik der Macht*, Frankfurt a. M.
- Honneth, A./Wellmer, A. (Hg.) (1986), *Die Frankfurter Schule und die Folgen*, Berlin/New York
- Horkheimer, M. (1974), *Notizen 1950-1969 und Dämmerung*, Frankfurt a. M.
- Horkheimer, M. (1987f), *Gesammelte Schriften*, Bde. 5, 8, 12, 14, Frankfurt a. M.
- Howard, D. (1986), Hermeneutik und Kritische Theorie: Aufklärung als Politik, u: A. Honneth/A. Wellmer (Hg.), 167-178.

- Kirchheimer, O. (1941), Changes in the Structure of Political Compromise, u: *Studies in Philosophy and Science*, Vol. IX, 264-289.
- Maus, H. (1981), *Die Traumhölle des Justemilieu. Erinnerung an die Aufgaben der Kritischen Theorie*, Frankfurt a. M.
- Offe, C. (1972), *Strukturprobleme des Spätkapitalismus*, Frankfurt a. M.
- Olson, M. (1968), *Die Logik kollektiven Handelns*, Tübingen
- Oppenheimer, F. (1912), *Der Staat*, Frankfurt a. M.
- Petrovic, G. (1986), Die Bedeutung der Frankfurter Schule heute, u: A. Honneth/A. Wellmer (Hg.), 13-24.
- Pollock, F. (1975), Staatskapitalismus, u: *Stadien des Kapitalismus*, München, 72-100.
- Schmid Noerr, G. (1987), Nachwort des Herausgebers, u: *M. Horkheimer, Gesammelte Schriften*, Bd. 5, 423-452.
- Wiggershaus, R. (1986), *Die Frankfurter Schule*, Frankfurt a. M.

Michael Th. Greven

THE POLITICAL THOUGHT OF MAX HORKHEIMER AFTER 1945. ON THE CONTINUITY OF THE "RACKET THEORY"

Summary

The "Racket Theory" includes elements of a general theory of politics which is not limited to any particular phase of capitalist development. At the same time, the author tries to demonstrate how Max Horkheimer, in this political reflections, interprets the political reality of different societies from the perspective of this theory. The author then indicates similarities between this and other theories which may be understood as suggesting empirical thoroughness. Finally it is suggested how an analysis of society which takes the "racket theory" as its starting point affects one's evaluation of parliamentary democracy and of the system of government connected with it.